

Ἡ ἀντιγραφή καί ἡ χειρόγραφη παράδοσις

Τὰ υἱικά γραφῆς ἦταν προσωπικά εἶδη τοῦ κάθε καλλιγράφου καί τὰ φυλάγε με ἐμπέχεια σέ εἰδικά ἐπιπλο. Στή φωτογραφία ἕνα τέτοιο ἐπιπλο, ὅπου ἐκτός ἀπό τὰ σύγγρα γραφῆς (φιαλίδια μελάνης, διαβήτης κλπ.) διακρίνεται καί ἡ κλειδαριά ἀσφαλείας με τέσσερα κλειδιά περασμένα σέ ἀλυσίδα. Μικρογραφία τοῦ 11ου αἰ. ἀπό τόν κώδικα 57 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης (Ἄννα Μαραθῶ-Χατζηνικολάου — Χριστίνα Τουφεξή-Πάσχου, Κατάλογος μικρογραφιῶν βυζαντινῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, Τόμος Α', ἐν Ἀθῆναις 1978, σικ. 219 λεπτ.).

Εἶναι γενικά γνωστό ὅτι δέ μᾶς σώθηκε κανένα χειρόγραφο κείμενο, γραμμένο ἀπό τό χέρι τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα του. Ἡ διατήρηση τῶν ἀρχαίων κειμένων ὡς τίς μέρες μας ὀφείλεται ἀποκλειστικά σχεδόν στό ἔργο τῶν ἀνά τούς αἰῶνες ἀντιγραφῶν. Οἱ ἀντιγραφεῖς ἢ καλλιγράφοι, ὅπως ὀνομάζονταν, μᾶς κληροδότησαν, σέ διάφορο βαθμό πιστότητας ὁ καθένας, τίς γραπτές δημιουργίες τῆς Ἀρχαιότητος, ἀντιγράφοντάς τίς ἀπό παλιότερα χειρόγραφα, πού εἶχαν μπροστά τους, γιά νά ἐξυπηρετήσουν τίς ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς τους.

Ἦδη ἀπό τήν Ἀρχαιότητα, ἔχουμε μαρτυρίες γιά τήν ἀντιγραφή καί τό ἐμπόριο τῶν βιβλίων: Σέ εἰδικό μέρος τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. μπορούσε κανεῖς νά ἀγοράσει βιβλία. Με τόν τρόπο αὐτό, τόσο τά ἔργα τοῦ Ὁμήρου καί τῶν μεγάλων τραγικῶν, ὅσο καί τῶν ἄλλων σοφῶν γίνονταν κτήμα τῶν ἐνδιαφερομένων καί ταυτόχρονα ἐξασφαλιζόταν ἡ διάσωσή τους γιά τίς ἐπόμενες γενιές, ἀφοῦ ἀκόμη τότε ἡ ἀπώλεια ἐνός ἀντιγράφου δέν σήμαινε καί τήν ὀριστική ἀπώλεια τοῦ κειμένου.

Ἰωάννης Ταβλάκης
Ἀρχαιολόγος

η τών αρχαίων κειμένων

Ο πάπυρος ήταν για πολλούς αιώνες το υλικό πάνω στο οποίο έγραφαν οι αρχαίοι. Εξήγαν κυρίως από την Αίγυπτο και το φύλλο κατασκευάζονταν με λωρίδες από το στέλεχος που τοποθετούνταν σε δύο στρώσεις και εγκάρσια μεταξύ τους, πιέζονταν δέ για να κολλήσουν. Στη φωτογραφία, τμήμα 10X15 εκ. από φύλλο πάπυρος του 2ου μ.Χ. αι., με κείμενο του Ευριπίδη (Ανθολογία). Διακρίνονται οι δύο στρώσεις (The Oxyrhynchus Papyri, vol. XLV, London 1977, πιν. IV, αρ. 3214).

Η οργάνωση βιβλιοθήκης από τον Άριστοτέλη δείχνει ότι ήδη στον 4ο π.Χ. αι. υπήρχε διακίνηση του πλούτου των κειμένων· στους έπομένους αιώνες, παρατηρήθηκε αύξημένο ενδιαφέρον για την προμήθεια πολλών και καλών αντιγράφων. Στά ελληνιστικά χρόνια, η δραστηριότητα των φιλολόγων της Αλεξάνδρειας και της Περγάμου δημιούργησε νέες προϋποθέσεις για τη διάσωση των αρχαίων κειμένων: Αναζητήθηκαν, για πρώτη φορά ίσως, τα παλιότερα χειρόγραφα (ακόμη ίσως και τα πρωτότυπα), τα οποία και αντιγράφτηκαν

Στό τέλος του 15ου αι. και στις αρχές του 16ου, αρκετές δεκάδες βικασίες μετά την εμφάνιση της τυπογραφίας, ή αντιγραφή των χειρογράφων συνεχιζόνταν, και μόλις στο ίδιο ποιοτικό επίπεδο με τους προηγούμενους αιώνες. Στις μονές του Αγίου Όρους, οι αντιγραφείς έπιαιραν και εκτελούσαν διάφορες παραγγελίες: ένα δείγμα αυτής της παραγωγής είναι και ο ελληνικός κώδικας αρ. R.I. 19 της Βασιλικής Βιβλιοθήκης του Escorial της Ισπανίας, ο οποίος κατά μια υπόθεση γράφτηκε στο Άγιον Όρος στο τέλος του 15ου ή τις αρχές του 16ου αι. Στη φωτογραφία, η σελίδα 17, όπου εικονίζεται ο Χιλ σίκκος του Ακάθιου Ύμνου με το σχετικό κείμενο.

με ιδιαίτερη φροντίδα. Ταυτόχρονα, έγινε κριτική αποκατάστασή τους, όπου η συχνή και ανεξέλεκτη ίωση αντιγραφής είχε δημιουργήσει σύγχυση (ιδιαίτερα στα έργα του Όμηρου). Το εμπόριο του βιβλίου αυξανόταν, όσο περνούσαν οι αιώνες, τόσο στη Ρώμη, πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας τότε, όσο και έξω απ' αυτήν: Ίδρύονταν δημόσιες και ιδιωτικές βιβλιοθήκες, όπως και οργανωμένα κέντρα αντιγραφής, και παρατηρούνται μία έντονη αναζήτηση παλαιότερων χειρογράφων και ένα ζωηρό ενδιαφέρον για τα κείμενα, στις

πρώτους αιώνες πριν και μετά τη γέννηση του Χριστού. Έτσι, όταν εμφανίστηκε και άρχισε να εξαπλώνεται ο Χριστιανισμός, θρησκεία κατερχομένη των κειμένων, η ανάγκη για πολλά αντίγραφα των Ίερων Γραφών μπορούσε να καλυφτεί από την πείρα στην αντιγραφή που ήδη υπήρχε. Χωρίς άμφιβολία, κάθε νέα Έκκλησία που ιδρύονταν από τον Παύλο ή τους άλλους αποστόλους, είχε ανάγκη από ένα τουλάχιστον κείμενο του Ευαγγελίου και κάποιες αποστολικές επιστολές. Παράλληλα λοιπόν με τα κείμενα των αρχαίων Έλλήνων άρχισε να αναπτύσσεται με γοργό ρυθμό και η παραγωγή βιβλικών και πατερικών κειμένων.

Την εποχή της όψιμης Αρχαιότητας αρχίζει μία νέα σημαντική δραστηριότητα για την παράδοση των ελληνικών κειμένων: Η μετάφραση ή αντιγραφή τους στις ανατολικές γλώσσες (Συριακά, Αραβικά και Άρμενικά). Το γεγονός αυτό, πέρα από τη σημασία που είχε για την έπαφη των λαών της Ανατολής με τον Έλληνισμό, εξεσφάλισε σε μιά επιπλέον πηγή για τα ελληνικά κείμενα, ή οποία με τον καιρό αποδεικνύεται όλο και πιο σθεαρή.

Την εποχή αυτή, στους πρώτους δεκάδες αιώνες του Χριστιανισμού, συντελέστηκαν και δυο ακόμη αλλαγές, που καθόρισαν για πολλούς αιώνες την αντιγραφή των κειμένων: Η μία ήταν η σταδιακή αντικατάσταση του πάπυρου από την περγαμνή και η άλλη η καθιέρωση του κώδικα εις βάρος του κυλίνδρου. Η εξάπλωση του Χριστιανισμού, ο πόλεμος των αιρέσεων, που απαιτούσε συνεχή έπαφη με τα κείμενα, αλλά και άλλες ιστορικές συγκυρίες καθιέρωσαν την περγαμνή σαν υλικό γραφής και τον κώδικα σαν σχήμα βιβλίου.

Ο πάπυρος, φυτό κυρίως της περιοχής του Νείλου ποταμού, ήταν για πολλούς αιώνες το κυρίως υλικό πάνω στο οποίο έγραφαν οι αρχαίοι. Το στέλεχος του φυτού κοβόταν σε λεπτές λωρίδες, οι οποίες τοποθετούνταν σε δυο στρώσεις εγκάρσια ή μία στην άλλη και πιέζονταν, για να κολληθούν μεταξύ τους με την κόλλα που είχε ο κορμός του φυτού. Μετά το στέγνωμα στον ήλιο ήταν έτοιμο ένα φύλλο για γράψιμο. Τα φύλλα αυτά τα κολλούσαν σε ένα μετά το άλλο, δημιουργώντας έτσι λωρίδες—μήκομα άρκεται μέτρων— που τυλίγονταν και ονομάζονταν κυλίνδρον. Το μειονέκτημα του πάπυρου, πέρα από το γεγονός ότι ήταν αποκερυστικό προϊόν της Αιγύπτου, βρισκόταν

Γράσι 330. ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος ο Μέγας, σε μία χειρονομία υποστήριξης τῷ Χριστιανισμῷ, ἐδωκε ἐντολήν στον Ἐπίσκοπο Καισαρείας Εὐθείου νά ἐτοιμάσει πενήντα ἀντίγραφα τῶν Ἱερῶν Κειμῶνων (Παλαιῶν καί Καινῆς Διαθήκης) γιά τίς ἀνάγκες τῶν ἐκκλησιῶν. Στήν ἐποχή αὐτή, ἡ λίθο ἀνάθερα, χρονολογοῦνται δύο χειρόγραφα, σήμερὰ τὸ ἕνα στό Βατικανό καί τὸ ἄλλο στό Βρετανικό Μουσείο, που κατὰ τήν ἀποψή τῶν μελετητῶν, ἀνέβη ἀργότερα, νά ἀντικαθίστᾷ τὸ Κωνσταντινικό, θά πρέπει νά εἶναι ἀπό τὰ πολύ κοινὰ τῶν ἀντιγράφων. Στή φωτογραφία, μέ σελίδα τοῦ Βατικανοῦ κώδικα 1209 μέ τὸ τέλος τῆς Α' Ἐπιστολῆς τοῦ Ἰωάννη καί ολόκληρο τὸ κείμενο τῆς Β' Ἐπιστολῆς τοῦ (νομομοσίτου) ἔκδοσι, in Civiltate Vaticana 1965).

στην εὐπάθειά του καί στό ὅτι γραφόταν μόνο ἀπό τή μιά φωνή. Ἀντίθετα ἡ περγαμνὴ, τὸ καταγρασμένο δηλαδή δέρμα μικροῦ ζώου, εἶχε πορφυρὰ μεγαλυτέρου ἀνόχτη καί προσέφερε καί τίς δύο ὀψεις τῆς γιά γράψιμο. Ὡστόσο, ἀν καί ἡ ὀριστικὴ στροφή ἀπὸ τὸν πάπυρο στήν περγαμνὴ ἔγινε στὸν 30-40 μ.Χ. αἰ., ὁ πάπυρος συνέχισε νά χρησιμοποιεῖται συναντοῦσε σποραδικὰ τὰ ἴχνη του μέχρι τὸν 11ο αἰ.

Μετὰ τὸν 10ο αἰ. γιά τὸν ἑλληνικὸ χῶρο, τῆν περγαμνὴν ἄρχισε σταδιακὰ νά ἀντικαθίστᾷ τὸ χαρτί, ὀλιγάκι γνωστὸ στους Κινέζους ἤδη ἀπὸ τὸν 10-20 μ.Χ. αἰ., τὸ ὁποῖο ὁμως διαδόθηκε εὐρύτερα μόνο μετὰ τὸ 100 αἰ. καί μῆτε στήν ὑπέρεια τῆς ἀντιγραφῆς τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων. Σύμφωνα μετὰ μιά παράδοση, οἱ Κινέζοι κράτησαν τὸ μυστικὸ τῆς κατασκευῆς τοῦ χαρτιοῦ μέχρι τῆν καθέλψη τῶν Τουρκεστάν ἀπὸ τὸν κυβερνήτη τῆς Βαγδάτης, ὁ ὁποῖος

αἰμαλωτίσει τότε Κινέζους κατασκευαστὲς καί μετὰ τῆ βοήθειά τους ὄργανωσε ἐργαστήριο παρασκευῆς χαρτιοῦ στή Σαμαρκάνδη. Σύντομα ἰδρῦθηκαν καί ἄλλες χαρτοποιεῖς ποὺ προποδοτοῦσαν μετὰ χαρτί ὅλο τὸ μουσουλμανικὸ κόσμο. Ἀργότερα, οἱ Ἀραβὲς βελτίωσαν τὴν ποιότητά του καί διέδωσαν τὴν χρήση του στή Δύση μὲσω τῆς Ἰσπανίας. Τὸ 13ο αἰ. ἀρχισε ἡ παραγωγὴ χαρτιοῦ καί στίς ἰταλικές πόλεις καί μάλιστα οἱ ἴταλικοὶ κατασκευαστὲς χρησιμοποίησαν γιά πρώτη φορά τὸ ὑδάτοσθμα ὡς «σημα καταθεθέν» τοῦ ἐρυστοσίου τους.

Παρά τὴ διάδοση ὁμως τοῦ χαρτιοῦ, τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα γραφόνταν κατὰ κανόνα ὅς περγαμνὴ καί μόνο μετὰ τὸ 14ο αἰ. καθιερώθηκε σταδιακὰ ἡ χρήση τοῦ χαρτιοῦ εἰς βάρος τῆς περγαμνῆς. Πάνω τὸν πάπυρο λοιπὸν καί ἀργότερα στήν περγαμνὴ καί τὸ χαρτί, οἱ ἀντιγραφεῖς ἔγραφαν, χρησιμοποιώντας ἕνα λεπτὸ καλὰμ, τὸ ὁποῖο

ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ τὸ ἐξέμαν μετὰ μικρὸ μαχαίρακι (τὸ γλάφυρον) καί ἐσχίζαν τὴ μύτη του σταὶ δύο, ὅπως οἱ σημερινὲς πέννες, γιά λεπτὸ τὴ παχύ γράψιμο. Ἡ μελάνη, συνήθως μαῦρη σὲ διαφορὲς ἀποχρώσεις, κόκκινη ἢ κυανοπράσινη ἢ σὲ ἄλλα χρώματα, φυλάγονταν σὲ μικρὰ φιαλίδια καί ὅλα μαζὶ τὰ ὑλικά τοῦ γραφέα τοποθετοῦνταν σὲ ἕνα μικρὸ ἐπιτόλι, ὅπως τὸ θλέπουμε νὰ παριστάνεται στίς μικρογραφίες.

Ἡ ἐργασία τῆς ἀντιγραφῆς γινόταν σὲ ὀργανωμένα ἐργαστήρια, ὅπου ὁ γραφέας εἶχε στή διάθεσή του ὄχι μόνο τὰ ἀπαραίτητα ὑλικά ἄλλα καί τὸ χειρόγραφο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο θά ἀντέγραφε. Βέβαια, δὲν ἦταν σπάνιο νά γίνεῖ κάποια ἀντιγραφή καί ἔξω ἀπὸ τὸ ἐργαστήριον, μῆ τέτοια περίπτωση περιγράφεται ἀπὸ τὸν καλλιγράφου Ἰωάννη τὸν Εὐγενικό, ὁ ὁποῖος τὸ Μάιο τὸ 1439 θεώρησε χαμένο τὸ χρόνο του ταξιδίου του μετὰ τὸ καθαρί ἀπὸ τῆν Ἀγκῶνα τῆς

Ἰταλίαν στὴν Ἑλλάδα καὶ ἔσπευσε νὰ τὸν ἐκμεταλλεῖται ἀντιγραφώντας ἕνα χειρόγραφο μέσα στὸ καράβι: «Μέσον τῆς νεῶς Φιλίππου Μπενίου τοῦ Ἀγκωνιάτου ἢ καὶ ἐπέβην νυν Θεῶ ἀπάραι εἰς τὴν πατρίδα ἀναχθέντων ἡμῶν ἐξ Ἀγκῶνος... ἐτελειώθη δὲ τὸ παρὸν πλεόντων ἡμῶν ἀντρίκυ Δυραραχίου κατὰ αὐτὸν τὸν Ἀδρίαν κόλπον ἐγγύς μικρὸν κατωτέρω τῆς νήσου Σασαίνης μὲν καλομένης...».

Ὅμως, ἂν καὶ οἱ περιπτώσεις μεμονωμένων ἀντιγραφῶν δὲν ἦταν κάτι τὸ ἀσυνήθιστο — π.χ. ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας Ἰουλιανὸς (361-363 μ.Χ.) δανείστηκε βιβλία ἀπὸ ἕνα δασκάλου του, τὸν Γεώργιο Καππαδόκη, γιὰ νὰ τὰ ἀντιγράψουν τὸν καιρὸ ποὺ ἦταν φυλακισμένος στὸ Macellum—, καὶ ὁ Ἀθανάσιος, ὁ κατόπιν ἰδρυτὴς τῆς Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὁρους, γιὰ αὐτομότο χρονικὸ διάστημα (πρὶν τὸ 960) ἀντέγραψε χειρόγραφο στὸ κελεῖ τῆς Ἁγίας Τριάδος στὶς Καρυεῖς — ἡ συστηματικὴ παραγωγή ἀντιγραφῶν παλαιότερων χειρογράφων γινόταν στὰ ὀργανωμένα ἐργαστήρια, τὰ scriptoria. Ἦδη ἀπὸ τῆς ἀλεξανδρινῆς ἐποχῆς, θεωρεῖται βέβαιη ἡ ὀργάνωση τέτοιων ἐργαστηρίων, τὰ ὁποῖα ἐξυμπεριελάσαν τίς ἀσύγχρονες ἀνάγκες. Στὸν 3ο καὶ 4ο μ.Χ. αἰ. λειτουργοῦσε στὴν Καισάρεια ἕνα σημαντικό βιβλιογραφικὸ κέντρο καὶ σ' αὐτὸ ἀνέβησε ὁ αὐτοκράτορας Κωνσταντῖνος τῆς παραγωγῆς πενήντα ἀντιγραφῶν τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης γιὰ τίς ἀνάγκες τῶν ἐκκλησιῶν.

Γενικά, σ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ βυζαντινοῦ κράτους λειτουργῶσαν πολλὰ ἀξιόλογα τέτοια κέντρα ἀντιγραφῆς. Ὡστόσο, μετὰ τὸν 9ο αἰ. ἐξομοῦσε μίαν αὐξηση τῆς παραγωγῆς χειρογράφων, ποὺ ὀφείλεται στὸ διευρυμένο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν παιδεία καὶ εἰδικότερα γιὰ τὴ γνώση τῶν ἀρχαίων κειμένων. Τότε ἐμφανίζονται τὸ περίφημο βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριό τῆς μονῆς Στουδίου στὴν Κωνσταντινούπολη (μὲ ἔργο κυρίως τῆς ἀντιγραφῆς χειρογράφων ἐκκλησιαστικοῦ περιεχομένου), τὸ κέντρο τοῦ Ἀρεῦα στὴν Καισάρεια (μὲ ἰδιαίτερη ἐπίδοση στὴν ἀντιγραφῆς χειρογράφων κλασικῶν Ἑλλήνων συγγραφέων), τῆς μονῆς τῶν Ὁδηγῶν στὴν Κωνσταντινούπολη, τῆς μονῆς Προδρόμου — Πέτρως στὴν Κωνσταντινούπολη κ.ά. Μετὰ τὴ διάλυση τοῦ βυζαντινοῦ κράτους καὶ τῆς διακοπῆς τῆς πνευματικῆς ζωῆς στὴν Πρωτεύουσα, ἂν καὶ ἡ τυπογραφία εἶχε ἤδη ἀρχίσει τὴ μαζικὴ παραγωγή δι-

βλίων, τὸ ἔργο τῆς ἀντιγραφῆς συνεχίστηκε στὴν Κρήτη, στὶς μονεῖς τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ ἄλλοι.

Ἡ ἀντιγραφὴ τῶν χειρογράφων δὲν ἦταν καθόλου εὐκόλη δουλειά. Καὶ μόνο ὁ ὄγκος ἑνὸς ἀρχαίου κειμένου ἀρκεῖ, γιὰ νὰ καταλάβει κανεὶς τὸ τεράστιο ἔργο ποὺ πραγματοποιοῦσαν οἱ ἀντιγραφεῖς τῶν αἰώνων, μέχρι ποῦ ἡ τυπογραφία, μὲ τὴ μαζικὴ τῆς παραγωγῆς, ἔθεσε σταδιακὰ τέλος στὸ μῶχος τῆς ἀντιγραφῆς. Τὸ ἐπι καταλαβαίνει κανεὶς ἀπὸλυτὰ τὸ βιβλιογραφικὸ, ὁ ὁποῖος, ὅταν τελειώνει τὸ χειρόγραφο του, παρομοιάζει τὴν ἀγνία του μὲ τὸν πόθο τοῦ ἐρευνημένου ποῦ θέλει νὰ δεῖ ἐνὰ τὴν πατρίδα του: «Ὅποτε ἔξοιτο χαιρούσιν ἰδεῖν πατρίδα, οὕτω καὶ τῷ γράφοντι βιβλίου τέλος». Ἄλλοτε πάλι ἔγραφε, «ἰδρῶτι πολλῶν καὶ πόνο συσχεθέντες μόλις εὐρομεν τὸ ἡῤύατον τέλος».

Ἡ ἀντιγραφὴ γινόταν μὲ ἰδιαίτερη φροντίδα: Καθισμένος ὁ γραφέας στὸ σκαμνί, μὲ τὰ πόδια στηριγμένα σ' ἕνα ὑποπόδιο, τοποθετοῦσε στὰ γόνατά του τὸν ἄγραφο κώδικα, ἐνῶ μπροστά του, σὲ ἀνάλογο, ἦταν στηριγμένο τὸ χειρόγραφο, ὅπ' ἔπαι ἀντέγραφε. Δίπλα του βρισκόταν ἕνα χαμηλὸ ἐπιπέλο μὲ τὰ φιαλίδια τῆς μελάνης, τὰ κονδύλια, τὰ γλύφανα καὶ ὅλα τὰ ἀναγκαῖα σὺνεργα τῆς ἀντιγραφῆς. Ἄλλὰ αὐτὸ ποῦ κοῦραζε τὸν καλλιγράφου δὲν ἦταν τόσο ἡ στάση καὶ ἡ πολὺωρη ἀκίνησια: ἦταν κυρίως ἡ ὑπερέταση ἀπὸ τὴν ἀποστήθιση τῶν λέξεων καὶ ἡ προσπάθεια νὰ μεταφερθεῖ ὄχι μόνον ὁσπᾶ στὸ νέο χειρόγραφο τὸ περιεχόμενο τοῦ παλίου, ἀλλὰ καὶ καλλιγραφημένα, ὥστε νὰ εἶναι εὐανάγνωστο καὶ καλαίσθητο. Καὶ δὲν ἦταν μόνον αὐτό. Πολλὲς φορές, τὸ ἀντίθετο (πρότυπο) εἶχε γράμματα ἐξωριασμένα ἢ φαγωμένα ἀπὸ τὸ σκόρο καὶ τότε χρειαζόταν ἐξαιρετικὴ προσπάθεια καὶ ἰκανότητα γιὰ νὰ διασθετοῖ τὸ κείμενο. Ἀκόμη βέβαια πιὸ δύσκολη γινόταν ἡ δουλειά, ὅταν τὸ πρότυπο ἦταν σὲ μεγαλογράμματη γράφη καὶ ὁ καλλιγράφος ἔγραφε μικρογράμματη, ἢ οἱ λέξεις δὲν ἦταν χωρισμένες ἢ τὸ πρότυπο ἦταν πάμπουρος φθαρμένος. Τότε ὁ γραφέας ἔπρεπε νὰ εἶναι εἰδικὰ ἐκπαιδευμένος, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ διαβάσει τίς πολλὰς γραφῆς καὶ νὰ ἀναλύει τίς συντομογραφίες, ἐργασία ἰδιαίτερα σημαντικὴ ἀπ' ὅπου θέβαια δὲν ἐλείπεται τὰ ἀάθη.

Στὰ ὀργανωμένα ἐργαστήρια, τὰ λάθη στὴν ἀντιγραφῆ, ὅπως καὶ κάθε παράβαση στὴν τάξη ποῦ ἐπικρατοῦ-

σε, τιμωροῦνταν μὲ ἀνάλογες ποινές:

Ὁ πρωτοκαλλιγράφος, ὁ προϊστάμενος δηλαδὴ τοῦ ἐργαστηρίου, τιμωροῦνταν μὲ ἀφορισμὸ ἢ μὲ πενήντα καὶ ἐκάτο ἀκόμη μετάνοιες, ἂν δὲν ἔκανε καλὰ τὴ δουλειά του. «Ἐὰν ὁ πρωτοκαλλιγράφος ἐμπαθῶς διανέμῃ τὰ ἐργόχειρα καὶ εἰ μὴ περιστέλλῃ καλῶς τὰς μεμβράνας καὶ πάντα τὰ ἀμφισπαστικά ἐργαλεῖα, ὥστε μὴ τι ἀχρειωθῆναι τῶν χρησιμευόντων εἰς τὴν τοιαύτην διακονίαν ἀμὰ μετάνοιαις ν' καί ρ' ἀφορισμῶν». Τριάντα μετάνοιες ἔπρεπε νὰ κάνει ὁποῖος θύμωνε καὶ ἔσπαζε τὸ καλάμι του, πενήντα ὁποῖος ἐφαίνε τὰ σύνεργα τοῦ συναδέλφου του, χωρὶς νὰ τὸ γνωρίζῃ αὐτὸς καὶ ἐκατὸν τριάντα «εἰ μὴ φιλοκάλως κρατεῖ τὸ τετραδίον καὶ τήσῃν τὸ ἀφ' οὗ γράφει βιβλίον καὶ σκέπει ἐν καιρῷ ἐκάτερα καὶ εἰ μὴ παρτηρεῖται τὰ ἀντίστοιχα καὶ τοῖς τόνους καὶ τὰς στιγμάς». Ἀπελιπτικὴ περιγράφεται ἡ κατάσταση τοῦ Θεοφάνη (10ος αἰ.), ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε σὲ σύντομο χρόνο νὰ μεταγράψῃ κάποιο χειρόγραφο ποῦ τοῦ ἔδωσε ὁ δασκάλος τοῦ Μιχαήλ Μαλεΐνου: «Ἐγένετο δὲ ἐκ τοῦ τοιοῦτου κόπου καὶ τῆς ἐκ τοῦ γράφειν κακοπαθείας ἄθροον αἵμα ἀπὸ τῆς κεφαλῆς διαρρέουσα καὶ τοσοῦτον ἐξογκῶσαι τὴν ἐπιφάνειαν, ὡς ὑπὸ τοῦ φρικώδους ἐκείνου οἰδήματος τοῦς τὴ ὀφθαλμοῦς καὶ τὰ ὠτα συγκαλυφθῆναι καὶ τῆς ρίνα τέλεσον καὶ τὸ σπῆμα ἀποκρυβθῆναι, ὡς μόλις που ἀπεικόνισμα ἀνθρωπίνης ἐπιδητικτος περισώζομαι». Σπάνια ἄλλα ἐνδιαφέροντα περιπτώση ὑπερβολικὸ ἧζυλο ἀντιγραφέα.

Ὁ καλλιγράφος ὑπεβαλλόταν μὲ τὴ θέλγησή του στὸν κόπο τῆς ἀντιγραφῆς καὶ αὐτὸ γιὰ νῆριζε ὅτι τὸ ἔργο του θὰ ἔμενε αἰώνια, ἐνῶ ὁ κόπος του θὰ τέλειωνε σύντομα: «Ἡ μὲν χεὶρ ἢ γράφουσα σπηταὶ τάφω, γραφῆ δὲ μενεῖ εἰς χρόνους ἀπεράντους» σημαίνει ταὶς πολλές φορές στὸ τέλος τοῦ χειρογράφου. Ἐδῶ, στὸ τέλος τοῦ χειρογράφου, πολλὲς φορές οἱ ἀντιγραφεῖς ἔγραφαν καὶ τὸ ὄνομά τους. Ἐνας ὁλόκληρος κόμος στρατευμένων στὴν ὑπηρεσία τῆς σύγχρονης τότε γνώσης καὶ τῆς διάσωσης τῶν ἀρχαίων κειμένων περνᾶ μπροστὰ μας, καθὼς διαδίδομε τὰ ὀνόματά τους: Ἰωάννης ὁ Καντακουζηνὸς βασιλεὺς (1366), Μεθόδιος Γεμιστὸς ἀμαρτωλὸς μοναχὸς ράθυμος τε καὶ παντελῶς χωρικογράφματος (1337), Βασίλειος καλλιγράφος μοναχὸς (961), Ἰωάννης λευίτης ἐκ γῆς Βιθυνῶν πατρόθεν,

μητρόθεν δὲ ἐκ χώρας Μυρέων (15ος αἰ.), Μελέτιος παμβέβηλος καὶ παραβάτης μοναχὸς καὶ φρονόλιπτος (11ος αἰ.), Ἀθανάσιος τάλας καὶ ἀρχαῖος μοναχὸς ὁ καὶ χρηματίας ἀρχιμανδρίτης μονῆς τῆς κτίσεως Ἁγίου Αὐξεντίου (1297), καὶ ἑκατοντάδες ἀκόμη πρόσωπα ἀπὸ κάθε κοινωνικῆς τάξεως καὶ μόρφωσης.

Μετὰ τὴν ὑπογραφή τοῦ καλλιγράφου τὸ τέλος ἦταν κοντὰ, ἀλλὰ χρειάζονταν ἀκόμη ἀρκετὴ δουλειὰ γιὰ νὰ ολοκληρωθεῖ τὸ ἔργο: Ἐπρεπε νὰ γίνει πρῶτα ἡ παραβολὴ μὲ τὸ πρωτότυπο καὶ νὰ διορθωθοῦν τὰ λάθη. Νὰ ζωγραφιστοῦν οἱ μικρογραφίες (ἂν προβλεπόταν κάτι τέτοιο), τὰ ἐπίτιλα καὶ τὰ ἀρχικά γράμματα, καὶ τέλος νὰ γίνει ἡ συρραφὴ τῶν φύλλων καὶ νὰ σταχῶθεῖ ὁ κώδικας. Τότε ἡ ἐργασία εἶχε ολοκληρωθεῖ καὶ ὁ γραφέας μποροῦσε νὰ σημειώσῃ μὲ ἀγαλλίαση ψυχῆς: «Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ ἰωάννου πόνος. Ἐτελειώθη τὸ παρὸν ἐν ἔτει ᾿ζυγμνί Σεπτεμβρίῳ ιζ΄».

Γιὰ τὴν ἀντιγραφή τοῦ χειρογράφου ὁ γραφέας τοποθετοῦσε σὲ ἓνα ἀνάλογο τὸ πρωτότυπο καὶ στριψίζοντας τὸν ἄγραφο κώδικα στὰ γόνατά του ἀντέγραφε προσεκτικὰ τὸ κείμενο. Στὴ φωτογραφία, ὁ Εὐαγγελιστὴς Λουκάς καὶ ὁ Θεοφίλος παριστάνονται νὰ ἀντιγράφουν ἓνα κώδικα ἀπὸ τὸ ἀνάλογο. Μικρογραφία τοῦ 12ου-13ου αἰ. ἀπὸ τὸν κώδικα ἀρ. 234 τῆς Μ. Παντοκράτορος Ἁγίου Ὁρους (Στ. Πελεκανίδης, Π. Χρήστου, Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Σωτ. Καθᾶς, Αἰκ. Κολαμαρτζή, Οἱ Θεσσαροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους, Σειρὰ Α' Εἰκονογραφημένα χειρόγραφα, τόμος Γ', Ἀθήναι 1979, εἰκ. 243).

Copying Ancient Texts

We owe the ancient texts we possess today to the persistent efforts of copyists of all ages, who used to supply their intellectual clients with exact copies of older manuscripts.

The actual copying, a challenge in itself, was becoming even more problematic and demanding, when the prototype was old with faded or destroyed writing. The transition from papyrus to parchment and from the majuscule to the minuscule writing (9th century A.D.) were crucial moments for the survival of the texts: the new medium and technique demanded a special knowledge of older writings and a critical mind during copying.

The copying was normally taking place in organized workshops, where the old manuscripts to be copied were gathered, the necessary writing material was provided and the selling of production was guaranteed. Eventually various technical problems were appearing but the invention of new media was soon answering them.

The writing material originally used was papyrus but its sensitive character and the difficulty for its provision led from the 3rd century on to the wide use of parchment. Finally, the industrial production of paper proved impractical and disadvantageous the use of both papyrus and parchment and made this new material exclusive in use from the 10th century to our days.

The invention of printing in the 15th century did not bring copying to an end. The calligraphers continued to exercise their skill either because the provision of printed books was difficult in certain areas or because the request for certain texts had only a local character.

Every manuscript, beyond any other value it may possess, also stands as a unique work of art, sealed with the personality of the individual copyist, who had devoted his time to the maybe non-creative for him, but invaluable for us, copying of old manuscripts.

Βιβλιογραφία

Σημειώνονται ἐδῶ μόνο γενικά ἐγχειρίδια, σὲ ὅποια μπορεῖ κανεὶς νὰ βρεῖ ἰδιαίτερη γιὰ κάθε θέμα ἀναλυτικὴ βιβλιογραφία.

M. VOGEL - V. GARDTHAUSEN. Die Griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance. Leipzig 1909.

Α. ΠΟΛΙΤΗΣ. Ὁδηγὸς καταλόγου χειρογράφων. Ἀθήναι 1961.

Ν. ΕΛΕΟΠΟΥΛΟΣ. Ἡ βιβλιοθήκη καὶ τὸ βιβλιογραφικὸν ἐργαστήριον τῆς μονῆς τοῦ Στουδίου. Ἀθήναι 1967.

Α. ΣΙΓΓΑΛΑΣ. Ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς γραφῆς. Θεσσαλονίκη 1974?

Ε. ΜΙΟΝΙ. Εἰσαγωγή στὴν Ἑλληνικὴ παλαιολογία. Μετάφραση Ν. Παναγιωτᾶκη. Ἀθήνα 1979?

L. REYNOLDS - N. WILSON. Ἀντιγραφεῖς καὶ φυλάκιοι. Τὸ ἱστορικὸ τῆς παράδοσης τῶν κλασσικῶν κειμένων. Μετάφραση Ν. Παναγιωτᾶκη. Ἀθήνα 1981.

P. LEMERLE. Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμὸς. Σημειώσεις καὶ παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν παιδεία ἀπὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὴν ἀρχὴν ὡς τὸν 10ο αἰώνα. Μετάφραση Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου. Ἀθήνα 1981.

Ὁ καλλιγράφος κάθε τόσο ἐπρεπε νὰ ζυγεῖ τὸ καλάμι του, ὥστε τὸ γράψιμο νὰ εἶναι καλύτερο καὶ πὸ ἀνετο. Μικρογραφία τοῦ 14ου αἰ. ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς Λαύρας Α 113 (Στ. Πελεκανίδης, Π. Χρήστου, Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Σωτ. Καθᾶς, Αἰκ. Κολαμαρτζή, Οἱ Θεσσαροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους, Σειρὰ Α' Εἰκονογραφημένα χειρόγραφα, τόμος Γ', Ἀθήναι 1979, εἰκ. 59).